

LLETRATS I ILLETRATS EN UNA CIUTAT DE LA CATALUNYA MODERNA: MATARÓ, 1750-1800

per *Montserrat Ventura i Munné*

L'objecte del nostre estudi ha estat la societat mataronina de la segona meitat del segle XVIII en els seus nivells d'alfabetització. Es tracta d'una aproximació en termes quantitius, d'acord amb el model que ofereixen treballs ja realitzats sobre aquest mateix tema per part d'historiadors interessats en la problemàtica socio-cultural de l'època moderna.

El problema concret de l'alfabetització a la societat d'Antic Règim cal situar-lo dins del marc d'un procés de transformacions àmplies en el terreny de la cultura, que s'esdevingueren principalment entre els segles XV i XVIII, en el qual es pot observar una desqualificació progressiva d'aquells continguts culturals tradicionalment transmesos de forma oral, i la penetració creixent d'un nou sistema que es caracteritzarà pel fet d'atorgar un valor suprem als coneixements adquirits a través de l'estudi, avalats per un discurs científic i racional, i que seran transmesos fonamentalment de forma escrita. L'aparició del llibre imprès va possibilitar una major difusió de les obres escrites, ja fossin de contingut literari, tècnico-científic o religiós, eixamplant el seu camp potencial de consum i, consegüentment, estimulants tant la creació dels instruments necessaris per a instruir en la lectura i l'escriptura una àmplia capa de la població —creació de les primeres escoles municipals— com l'interès individual per accedir a aquests coneixements. En observar, doncs, aquest progressiu domini de la cultura escrita, des de la nostra perspectiva actual ens preguntem: qui hi va tenir accés, i com?, quins canvis socials o mentals va comportar?, com s'hi manifestaren les resistències que pogué oferir el sistema cultural antic? Primerament el problema se'ns planteja en termes quantitius: quanta gent era capaç aleshores de llegir i escriure?

Una resposta concreta, en termes quantitius, a la pregunta formulada, necessàriament requereix una localització precisa en l'espai i en el temps, que en el nostre cas hem situat a la ciutat de Mataró, de 1750 a 1800. En la mesura que pel que fa a la Catalunya moderna no existeix cap altre treball d'aquesta naturalesa, ens va semblar que les característiques de la societat mataronina del segle XVIII la feien especialment adient per al nostre estudi: ventall social suficientment ampli en relació amb una estructura econòmica on conflüen, com en una síntesi, el conjunt d'activitats que caracteritzaven la Catalunya set-centista —agricultura, marina, producció artesana, comerç— amb sectors punta dinamitzadors

d'aquell complex social, de composició diversificada però representat per un nucli de població prou considerable com perquè fos possible l'obtenció d'unes mostres representatives del conjunt de la societat. Quant al període, aquest va venir, en certa forma, determinat per particularitats de la font d'informació de què ens havíem de valer, com veurem tot seguit.

Ja que per a l'època estudiada no es pot disposar de fonts de naturalesa estadística que aportin una informació directament referida al conjunt de la població, hem hagut de basarnos en les dades que ens oferia el tipus de documentació que pel seu caràcter personal, massiu i homogeni, era susceptible de ser quantificada i analitzada de forma serial: testaments i capítols matrimonials. L'element quantificable han estat les signatures, d'acord amb el model que han seguit un bon nombre de treballs d'aquest tipus, majoritàriament realitzats a França i Anglaterra, i que parteixen del supòsit que la capacitat de signar és índex d'alfabetització.

Pel fet que a Catalunya no es començaren a signar els documents notariais d'una manera sistemàtica fins l'any 1737, hem hagut de limitar les mostres a la segona meitat de segle. A partir d'aquell moment, però, tots els documents apareixen signats pels propis interessats, o per un testimoni en el cas d'incapacitat, generalment malaltia o per no saber escriure (a la majoria dels casos s'hi fa constar el motiu).

Des del punt de vista metodològic, el problema principal que es planteja és el de la validesa de les signatures com a indicador fiable dels nivells d'alfabetització. Aquest aspecte ha estat tractat repetidament pels diversos autors que han treballat el tema i, particularment, la nostra conclusió és que si bé no es pot confondre la capacitat de signar amb una alfabetització completa en tots els casos, que permeti llegir i escriure correctament i que, per tant, no sempre significa familiaritat quotidiana amb la lectura i l'escriptura, es pot interpretar, si més no, com una tendència social cap al reconeixement d'uns nous valors culturals en vies de popularitzar-se.

La informació que donen, tant els testaments com els capítols matrimonials, sobre els subjectes que representen és idèntica i es repeteix amb una freqüència de gairebé el 100 %, de manera que les dades que s'obtenen, a més d'aproximar-nos als nivells globals d'alfabetització del conjunt de la població, permeten una classificació per sexes i categories socio professionals, que reflecteixen les diferències entre homes i dones i entre els diversos grups socials.

La representativitat de les mostres obtingudes ha estat verificada en relació amb el nivell demogràfic, la freqüència amb què es feia testament i el repartiment de les mostres entre cada grup contrastat amb l'estructura socio-professional mataronina.

Amb tot, els resultats que es treuen d'aquest tipus d'estudis no poden ser mai presos en un sentit d'estricta exactitud, ja que això requeriria treballar sobre el total de la població i amb unes dades de fiabilitat molt més precisa. Són només aproximacions a la realitat, i així han de ser considerades.

En aquest cas hem treballat sobre dues mostres de cinc anys cada una: 1750-1754 i 1796-1800.

COMARCA: TOTALS SIGNANTS I NO SIGNANTS

	TESTAMENTS				CAP. MATRIM.				TOTALS								
	HOMES		DONES		HOMES		DONES		HOMES			DONES					
	SÍ	NO	SÍ	NO	SÍ	NO	SÍ	NO	SÍ	NO	%	SÍ	SÍ	NO	%	SÍ	
1750-1754																	
Eclesiàstics	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	100	—	—	—	—	—
Ciudadans H. Barna.	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Professions liberals	—	—	—	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	3	—	—
Treballadors de la terra	3	9	—	4	3	2	1	5	—	6	11	35,3	—	1	9	—	—
Treballadors-jornalers	—	2	—	—	—	1	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—
Pescadors	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—
	7	11	—	6	3	3	1	7	—	10	14	41,7	—	1	13	—	—
												28,9 %					
												71,1 %					
1796-1800																	
Ciudadans H. Barna.	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
«Don»	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Professions liberals	2	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—	—	—	—	2	—	—
Adroguers	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Artesans	4	3	—	1	3	2	—	4	—	7	5	58,3	—	—	5	—	—
Treballadors de la terra	9	16	—	9	9	13	—	26	—	18	29	38,3	—	13	—	—	—
Bracers-treballadors	1	13	—	4	2	6	—	9	—	3	19	13,6	—	—	13	—	—
Pescadors	4	8	—	3	—	4	1	4	—	4	12	25	—	1	7	—	—
	20	40	—	18	15	25	2	45	—	35	65	35	—	2	63	—	—
												22,4 %					
												77,6 %					
												25,6 %					
												74,4 %					
												19,5 %					
												80,5 %					

MATARÓ: TOTALS SIGNANTS I NO SIGNANTS

	1750-1754						1796-1800					
	HOMES			DONES			HOMES			DONES		
	SÍ	NO	% SÍ	SÍ	NO	% SÍ	SÍ	NO	% SÍ	SÍ	NO	% SÍ
Eclesiàstics-religioses	13	—	100	1	—	—	5	—	100	2	—	100
Classes privilegiades	6	—	100	8	7	53,3	8	—	100	8	2	80
Activitats comercials	26	1	96,3	2	11	15,4	28	4	87,5	17	12	58,6
Artesans	42	31	57,5	1	54	—	82	26	75,7	12	55	17,6
Treballadors de la terra	8	7	53,3	—	26	—	7	15	31,8	1	19	—
Treballadors del mar	13	27	32,5	1	25	—	21	11	65,6	3	18	14,3
Treballadors no qualificats	1	21	—	—	22	—	1	30	—	—	21	—
Altres:												
— Artillers	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
— Agutzils	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
— Funcionaris	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—
— Hostalers	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
— Mestres primeres lletres	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
— Servei domèstic	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
— Traginers	2	6	25	—	3	—	1	3	25	1	2	—
— Carreters	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
— Professi6 desconeguda	—	—	—	—	—	—	5	—	—	1	7	—
	113	95	54,3	13	148	8	161	91	63,9	45	140	24,3
	└─┬─┘ 34,14 %			└─┬─┘			└─┬─┘ 47,14 %			└─┬─┘		
	└─┬─┘ 65,86 %						└─┬─┘ 52,86 %					

Val a dir que una petita part de la informació reunida representa persones residents a altres localitats veïnes, que han estat comptabilitzades separatament. Tot i la seva poca representativitat per l'escàs nombre amb què hem pogut comptar, el fet de poder contrastar aquestes dades amb les que ens ha aportat la població matoronina estricta creiem que resulta il·lustratiu de les possibles diferències en els nivells d'alfabetització d'un nucli urbà important en relació amb un entorn bàsicament rural.

Els índexs globals d'alfabetisme els hem considerats lleugerament sobrevalorats, en la mesura que col·lectius importants pel seu nombre estan sensiblement infrarepresentats a les mostres —dones, treballadors no qualificats— i alguns totalment absents —sectors socials marginats—. Tenint en compte aquesta observació, la nostra conclusió és que la població matoronina a mitjan segle XVIII no va superar el 30 % d'alfabetització, mentre que a la fi del segle podria haver-se situat entre el 40 i el 45 %. Això denota una lenta progressió dels alfabetats, confirmada pel fet que als darrers anys s'observa una diferència apreciable entre els percentatges de signants en els testaments i en els capítols matrimonials —44,73 % i 52,63 % respectivament—, la qual cosa suposa que s'estava generalitzant un nivell elemental de coneixement de l'escriptura entre la població més jove (cal considerar que, en termes generals, la mitjana d'edat entre els contraents era inferior a la dels testadors).

Pel que fa als índexs diferencials per sexes, per mitjan segle es pot acceptar que prop d'un 50 % d'homes sabien escriure, mentre que les dones quedaven situades força per sota del 10 %. Aquesta extraordinària diferència es modifica lleugerament a les xifres de la segona mostra, referida a la darrereria del segle, en situar-se els percentatges respectius en un 60 i un 20 % aproximadament. La diferència de proporcions entre ambdues mostres indica una acceleració del ritme d'increment de les dones alfabetitzades, superior al dels homes en termes relatius. Això mateix es demostra també en observar un nombre superior de dones capaces de signar els capítols matrimonials.

En adonar-nos de la distribució dels signants —homes— entre les diverses categories sòcio-professionals, les conclusions a què hem arribat són les següents:

- a) Un nivell d'alfabetització masculina entorn del 100 % per als grups dominants de la societat matoronina del segle XVIII, entre els quals podem incloure la pagesia rica, professionals liberals i grans homes de comerç, a més del sector nobiliari i el clergat.
- b) Accés més selectiu als coneixements bàsics de lectura i escriptura entre les classes intermitges —artesans, botiguers, etc.—, però amb un nivell prou considerables en conjunt —entre el 30 i el 60% a mitjan segle, i d'un 30 a un 80% al final—, tot i algunes diferències sensibles entre els diversos oficis. Pel que fa a aquest grup de nivell mitjà, cal remarcar el notable progrés de l'alfabetització entre els artesans concretament, que d'un 57,5% a 1750-54 passen a un 75,7% al final, havent de destacar novament el 84,4% dels capítols matrimonials.
- c) Analfabetisme pràcticament total, encara al 1800, entre aquells sectors de la societat caracteritzats per unes condicions de vida més precàries, bàsicament els treballadors no qualificats, tot i que el probable és que alguns altres —carreters i traginers, i potser alguns artesans, així com la majoria de pescadors i mariners sense qualificació— vagin participar d'aquelles mateixes condicions econòmiques i culturals.

Quant a les dones distribuïdes per grups sòcio-professionals, cal aclarir primer de tot que el repartiment entre els sectors corresponents s'ha fet d'acord amb la professió o titulació paterna, ja que a elles no se'ls en reconeixia una de pròpia.

Per al període 1750-1754 podem qualificar la població femenina de *collectiu analfabet*, ja que solament les que pertanyien a la categoria social que hem denominat *classes privilegiades* podien aspirar a tenir accés a la instrucció, i encara algunes en quedaven excloses --7 sobre 15 no signaven—. Al final del segle, però, es percep un canvi substancial. És pot observar un progrés indubtable dels nivells d'alfabetització femenina entre el grup de dones relacionades amb el sector d'activitats comercials --50 % de testadores i més del 85 % de contraents --, mentre que en el període anterior no n'hi havia hagut cap que pogués signar. Entre els grups privilegiats no s'arribava encara al 100 %, i la resta seguien essent excepcions, però menys aïllades --9 sobre 28 de les dones classificades amb els artesans havien pogut signar.

D'altra banda, les mostres de la comarca, malgrat les seves limitacions, demostren un nivell global d'alfabets més baix que el de la ciutat, provocat fonamentalment pel predomini del sector dedicat a activitats primàries --agricultura i pesca-- amb un nombre de pagesos analfabets proporcionalment superior al de Mataró. Entre les dones, l'analfabetisme era absolut. A més, els canvis al llarg del segle resulten inestimables.

El progrés de l'alfabetització masculina a Mataró podem relacionar-lo amb l'establiment de les Escoles Pies, l'any 1737. Quant a les dones, l'únic que sabem en aquests moments és que oficialment no hi va haver una escola dedicada específicament a l'ensenyament de primeres lletres per a les nenes fins l'any 1846, la qual cosa fa pensar, bàsicament, en una educació privada pel que fa al segle XVIII.

La comparació dels resultats obtinguts sobre la població de Mataró entre el 1750 i el 1800 en relació amb altres mostres de característiques semblants, només es pot aplicar respecte de poblacions estrangeres, franceses sobretot. Tenint en compte que el mapa de l'alfabetització a França ha delimitat clarament la divisió del territori en dues zones perfectament diferenciades pels seus respectius nivells d'instrucció --zona septentrional, amb alts índexs d'alfabetització, i zona meridional, amb índexs més baixos --, hem pogut comprovar la proximitat dels nostres resultats amb els de la França mediterrània. Això ens ha fet creure, doncs, en l'existència del que podríem denominar un *model meridional* dins l'àmbit de l'Europa occidental, caracteritzat per una progressiva extensió de la instrucció elemental entre una base social cada cop més àmplia, amb profunds desequilibris entre la població masculina i la femenina malgrat la relativa acceleració del ritme d'alfabetització de les dones, però mantenint, en conjunt, uns nivells sensiblement inferiors als de l'Europa alfabetitzada del Nord.

Com a conclusió general, el que se'n pot extreure, d'aquests resultats, és que la posició social, el sexe i, possiblement també, el grau d'urbanització del centre de residència, eren els factors objectius que condicionaven l'accés a una instrucció elemental. Els factors econòmics van ser, ben segur, un element decisiu en el procés de selecció espontània dels escolaritzats, i no només pels costos efectius --en el cas concret de Mataró es parla d'escola gratuïta-- sinó perquè devien ser moltes les famílies que no es podien permetre prescindir de la força de treball infantil per a la subsistència de la unitat familiar. A més, una consciència general del fet de la instrucció com un dret social per a tothom es va desenvolupar precisament com a producte del procés d'aculturació que va anar desplaçant l'antic model cultural arrelat en la tradició oral, substituït pel nou basat en la cultura escrita. A la societat d'Antic Règim, els valors atribuïts al coneixement de la lectura i l'escriptura cal considerar que eren, principalment, la utilitat i el prestigi social. Va caldre, per tant, vèncer totes les resistències que hi oposava el tipus de mentalitat configurada per l'organització jeràrquica de la societat estamental i les característiques de la cultura tradicional basada en la comunicació oral directa i determinada en primer terme per les relacions de proximitat --veïnatge o parentiu.

D'altra banda, el retard que es manifesta en l'alfabetització de les dones representa la seva desqualificació cultural, en la mesura que es veieren marginades de la participació directa en la conformació d'aquell nou sistema que desvaloritzava progressivament l'antic en el qual elles s'havien vist integrades, i que no significà altra cosa que la seva subordinació a la iniciativa creadora dels homes en aquell període de transformacions.